

“BÖYÜK DİNLƏRLƏ TANIŞLIQ”

Xəzər Universitetinin nəşriyyatında iranlı müəllif Hüseyn Tovhidinin “Böyük dinlərlə tanışlıq” kitabı Azərbaycan dilində çapdan çıxmışdır. Kitabı farscadan universitetin müəllimi, fəlsəfə doktoru Rüstəm Lazımov tərcümə etmişdir. Kitabın redaktoru və ön sözün müəllifi Hamlet İsaخانlıdır. Ön sözü oxucularımıza təqdim edirik.

DİNLƏRLƏ TANIŞLIQ NECƏ BAŞ VERİR:
MÜHİT, ELM VƏ KİTAB

Dinlə tanışlıq çox erkən, kitab dünyası ilə yaxın dostluqdan əvvəl başlanılır. Uşaq öz ailəsi və ətraf mühitin təsiri ilə, onları nümunə götürmək və müəyyən dərəcədə təqlid etməklə mənəvi-mədəni dəyərləri, o cümlədən dini anlayışları anlamağa və mənimsəməyə baş-

layır. İnsanın dinə münasibəti, dindarlığı və ya möminliyi onun tərbiyəsindən, böyüdüüyü və yaşadığı mühitdən qaynaqlanır, peşəsindən və digər keyfiyyətlərdən qidalanır. Ümumiyyətlə, dini və mədəni duyğuların dünyaya göz açan uşaqla bir doğulduğuna, bu duyğuların fitri olduğuna inanmıram. Mənim kimi düşünməyənlərin var olduğunu da bilirəm. Yetkinləşmiş insanın dünyagörüşü və dini baxışları ciddi surətdə dəyişmir, onlar davamlı, qərarlı, oturmuş inanc, bilik, etiqad və duyğular küllisi üzərində formalaşır (izahı çətin olan ruhi fırtınaları, “yenidən doğulmalar”ı burada bir istisna kimi kənarlaşdırıram). Hər bir insan öz sosial və fərdi təcrübəsində din və təmas etdiyi digər mədəni sistemlərlə tanış olur və əlbəttə ki, o, bu təcrübə haqqında, bu tanışlığın necə baş verdiyi barədə söhbət açmaq iqtidarındadır. Bəlli sosial-siyasi mühitdə böyümüş bir uşağın, dünyəvi təhsil alan bir şagird və tələbənin, təbiəti və cəmiyyəti öyrənmək və tədqiq etməklə məşğul olan bir elm adamının dini təsəvvürləri, dinə və dindarlara münasibəti nə qədər fərdi xarakter daşısa da, cəmiyyətin böyük bir qrupunun uyğun təsəvvür və münasibətini, sxematik olsa da, düzgün təmsil etdiyinə əminəm.

Ateizmi rəsmi ideologiya elan etmiş Sovetlər Birliyi zamanında yaşayan nənəm Zeynəb mömin insan idi. Namaz və orucu yerində olmaqla, zəiflərə və kasıblara köməyi, mərhəməti ilə seçilirdi. “İlan yerisin balaları dalınca, içində də mənimkilər” - bunu dua kimi tez-tez təkrar edərdi. Məkkəni ziyarət edə bilməmişdi, amma atası Hacı Məmməd kişi, deyilənə görə, yeddi dəfə həcəə getmişdi. Nənəmi çox sevirdim. O da mənə çox sevirdi. Orucluq ayında nənəmin öz orucunu açmaq vaxtına mən nəzarət edirdim; söhbət mənim orta məktəbdə oxuduğum illərdən gedir. Adətım üzrə gecə keçənə kimi oxuyub yazardım, Orucluq ayında isə bu sevimli zehni işi səhərə az qalmışa qədər davam edərdim ki, nənəmi sübh açılana yaxın oyada bilim və o, yemək yesin. Evimizdə nənəmdən başqa heç kim dindar deyildi. Din haqqında hər şeyi uşaqlıqda mən ondan eşitmişdim, mənim dinlə ilkin tanışlığım onun namazı, duaları, orucu və söhbətlərindən ibarət idi. Nə Quran oxumuşdum, nə hədis. Məktəbdə isə dünyəvi elmlər öyrədilir, onların içində də ateizm tərbiyəsi verilirdi. “Kim kimi yaratdı” adlı şeirimdə bu məsələyə

toxunmuşam; aşağıda onun bir hissəsi gətirilir:

Allah özü xəlkəyləyib
Ən əziz bəndəsini-insanı
Quran-i Kərimi, Musanı, İsanı...
İmanı, ilahi dini -
Bunları mənə nənəm söyləyib
Çox istəyirdim onun xətrini...

O mələkdi, ülfəti qəlbimə doldu
Onun şığındığı tanrı
Mənim də allahım oldu,
Mən onun, nənəmin allahını sevdim.

Öncə nənəm mənə bir dünya yaratdı
Sonra gördüm həyat qəribə həyatdı.
Nədir həyat? Yaşadıqca duyduğum az-az
Anladım ki onu tam anlamaq olmaz.
Müdiriylərsə...elə hey ortanı qatdı
Ortaya hey sual atdı:
Kim kimi yaratdı?

Sonralar “Ziyarət” adlı poema yazdım. Doğulduğum diyarı və sanki uşaqlığımyı və keçmişiyi ziyarət edirəm - duyğusu ilə yazılan bu lirik-epik əsərin də baş qəhrəmanı, belə demək olarsa, nənəm Zeynəbdir. Aşağıda həmin poemadan kiçik bir parça gətirilir:

Sübh tezdən, axşam çağı
Sakit dua oxumağı
Məndə min hiss oyadardı
O ətrafda, o dünyada
İmansızlıq ruhu vardı
Dərdi ki, açmazlar yada -
Dərdini göyə açardı...

Oruc, namaz, dəstəmazı
Yerindəydi, dəyişməzdi
Ruhu dolu sevgi, vüqar
Allahla oturub-durar
İnsanlarla dəyişməzdi.
Dilindən heç vaxt düşməzdi
Allah, peyğəmbər kəlməsi.
Hələ getmir qulağımdan
"Bismillah, üssəməd..." səsi
O pıçıldı, o ruh, iman
Mənimlə dünyanı gəzdi...

Zülm gördü, cəfa çəkdi
Ayaq altında qalmadı.

Arzusu gözündə qaldı
İmanı zədə almadı.

Bir dəfə, 11-12 yaşım olardı, evimizin həyatında böyük şairimizin növbəti şeirini oxumaqla məşğuldum. Müəllimlər şeiri ucadan, səslə oxumağı tövsiyə edirdilər. Mən də çox dərindən düşünmədən, heç nəyi vecimə almadan, hətta bir az təntənə ilə şeiri oxuyurdum:

Nəbilərin,
allahların,
kralların,
şahların
Ölümünə qərar yazırıq!

Nəbi sözünün peyğəmbər mənası verdiyini o zaman bilirdim, ya yox – doğrusu bu yadımda deyil. Allahların ölümünə qərar vermək mənə qəribə gəlirdi, amma o zaman bu məsələni tam hiss etdiyimi də düşünmürəm. Sən demə nənəm şeiri-səsimi eşidirmiş. Çox pərt olmuşdu, “o nədir oxuyursan, Allaha, peyğəmbərə də elə deyərlərmi?”. Mən şairin kim olduğunu dedim, şairi təriflədim. Nənəm “nə olsun ki, yaxşı şairdir, özünü-sözünü bilsin, küfr danışmasın, Allahla, peyğəmbərlə işi olmasın” dedi. Mən, əlbəttə, o zaman bilməyərdəkdən necə günah işlədiyimi tam anlamamışdım, etiraf edirəm ki, vəziyyətdən necə çıxdığımı da tam yadımda deyil. İndi, bu sətirləri yazarkən, nənəmin o mələk surətindən üzr istəməkdən və “ceh” deyə nəhayətsiz bir kədərlə içimi çəkməkdən başqa çarəm qalmır.

Sonralar din və onun tarixini öyrənməyə cəhd etdim. Ali məktəbdə “elmi ateizm” dərsi də keçdik; əlbəttə ki, bu dərstdən də mənə qalan din və onun tarixi haqqında fikirlər oldu. Qurani oxudum. Digər dini, tarixi, fəlsəfi fikirlərlə, əsərlərlə tanış oldum. Dəqiq elmlərdən fərqli olaraq təsdiq-oluna-bilməyən və təkzib-oluna-bilməyən ideya və nəzəriyyələrlə rastlaşdım. Bu dərkedilməzliyin fəlsəfədə araşdırma mövzusu olduğunu bildim (İ. Kant) və bu problem üzrə formal (riyazi) məntiqdə alınmış məşhur natamamlıq teoremləri ilə tanış oldum (K. Gödel). Bir elm adamı, riyaziyyatçı və təbiətşünas kimi, tarix və mədəniyyət fəlsəfəsini dərk etmək istəyən bir insan kimi öz mövqeyim əmələ gəldi. Vətən, dil və mədəniyyətlə yanaşı dinin də kimliyimizi müəyyən edən mühüm ünsür olduğunu anladım, dini öz şəxsimdə sitayiş və ibadətlə deyil, kimlik və mədəniyyətlə bağlı gördüm.

* * *

Dinin əsasında müşahidə-edilə-bilməyən fəvqəlgüclərə sitayiş dayanır. Din öz prinsipləri, ənənəsi, mənəvi dəyərləri (yaxşı və pis, xeyir və şər), müqəddəsləri olan inanc və ibadət sistemidir. Din kainat, həyat, ölüm, yaradılış, ölümdənsonrakı həyat haqqında, əxlaq, davranış və yaşayış normaları haqqında təsəvvürlər küllisidir. Müqəddəslik və ilahilik dinin mühüm atributlarıdır, onlar din kənarında az gözə çarpan, özünə xüsusi yer tapmayan cazibə qüvvələridir. Dinin yaranmasında və ilkin yayılmasında başqalarını ilhamlandırma, ruhlandırma, arxasınca apara bilən, böyük təsir gücünə və müstəsna keyfiyyətlərə malik xarizmatik rəhbərlər - peyğəmbər və onun layiqli davamçıları əsas rol oynayır.

Yaxşı və pis nədir, onu kim müəyyən edir? Allahın nəyi yaxşı, nəyi pis saydığı barədə müqəddəs kitablar söz deyir. Təəssüf ki, təşkilatlanmış dinin öz içində xeyir və mərhəmətin işə keçmədiyi, gücsüz qaldığı hallar da çoxdur. Dildə sülhə və sevgiyə çağıran dinin tarixində çox zorakılıqlar olmuşdur, elə müqəddəs dini kitabların özləri də zorakılığı tam inkar etmirlər. Din tarixində dinlərarası savaqlar və münaqişələrlə yanaşı qardaşın qardaşla qarşıdurması da az deyil. 16-cı əsrdə Fransa və digər yerlərdə protestant-katolik, Bağdad xilafəti dövründə (və təəssüf ki, bu gün də arası kəsilməmiş) şiə-sünni qarşıdurması günahsız qanlar axmasına, böyük qırğınlara səbəb olub. Yaxın zamanlara nəzər salsaq, M. Qandini, Ənvər Sadatı, Yitzhak Rabini öz dindaşlarının qətlə yetirdiyi yada düşür.

Dini baxışlara görə əməllərində nisbətən azad olan insan öz azadlığı zamanı sanki təkəbbürlü və özünüsevər olub, Allahı bir qədər unudub günaha bata bilir. Allah bu nöqsanlarına görə insana və ya günah işlətməmiş bütöv xalqa müxtəlif şəkildə bəla göndərib cəza verə bilər. İnsan düşüncəli, doğru yola qayıtmalıdır, bu halda o, bağışlanmaq ümidi ilə yaşaya bilər. İnsan birinci həyatı hesab olunan ana bətnində günah işlətmək iqtidarında deyil. Deməli insanın əməlləri onun ikinci, yəni fiziki həyatında baş verir, bu əməllərin əsil qiymətini isə o, fiziki ölümdən sonrakı keçid dövrü (!) bitdikdən sonra - qiyamət günündə alacaq. Yəni insan öz azadlığından necə istifadə etdiyinə görə axirətdə cavab verməli olacaq, əsl mükafatını və ya cəzasını alacaq. Hər halda, ölümsüzlük varsa, o, ölümdən sonra başlayır. İnsan öz əməlləri ilə tək həzzi, bu dünyadakı şöhrəti təmin etmir, sürəkliliyi, ölümdən sonrakı həyatı da hazırlayır.

İnsan ölü. Deməli
Qalsa qalır əməli
Və əməldən hörülür
Dünyamızın təməli.

Din vəhyə, mütləq inanca və etiqaada, “mənim sahəm, mənim meydanım” olan təbiət elmləri isə müşahidəyə, təcrübəyə, ölçüyə, məntiqə, rəsonal düşüncəyə, şübhəyə, sübuta əsaslanır. Dinə və insan təbiətinə, duyğular aləminə xas olan irrasionallığı da rəsonal düşüncə ilə dərk etməyə çalışırıq. Ayrı yol hələ icad olunmayıb! Tamlıq və bütövlük üçün rəsonalla irrasionalın, məhdud olanla nəhayətsiz olanın, sonlu ilə sonsuzun, müəyyən olanla qeyri-müəyyənliyin birliyi zəruridir. Ruhi və cismani vəhdətin nəticəsidir həyat! Mahiyyətə subyektiv olana və ya subyektivizmi çox yüksək olana, bu halda irrasionala rəsonalın, idrakın çıxırları ilə yaxınlaşırıq. Yollar, çıxırlar çoxdur, irrasionalın istənilən qədər yaxınlığında sonsuz miqdarda rəsonal olan var. Bu da öz növbəsində hər hansı ölçüsüzlüyün, irrasionallığın və sonsuzluğun birqiyəmətlili şəkildə dəyərləndirilməsini, obyektiv tam anlaşılmasını mümkünsüz edir. Yaradılış, başlanğıc kimi məsələlər idrakı zora salır. Nədir başlanğıc? Başlanğıcdan əvvəl nə olub? – Ağıllı da, dəli də bu sualları verəcəkdir...

Başlanğıc olubsa, söylə, o nədir,
Öncə kainatdır, ya düşüncədir?
Məhdud ağılimızla əbədiyyəti
Dərk edə bilmirik, iş çox incədir.

Rasional yolla müşahidə-oluna-bilməyən fəvqəlgüdrətə sitayiş üzərində kök atan və vəhylə gəlmiş sayılan dinin bir çox təməl müddəalarını rasionel düşüncə ilə dərk etmək cəhdi ciddi problemlərlə üzləşir. Məsələn, İsa ilə bağlı olan hadisələr və Ata, Oğul və Müqəddəs ruhdan ibarət üçlüyün anlaşılması; və ya Allahın heç kimə, heç nəyə bənzəməyən dərkedilməz zəti ilə yanaşı Onun müqəddəs dini kitablarda maddi ünsürlər və insani sifətlərlə təqdim edilməsi, insan kimi hərəkət etməsi (yaradır, nəzarət edir, nəsihət verir, yada salır, sevir, mükafatlandırır, məhkəmə qurur, cəza verir...), xüsusi halda Onun zorakılıqdan çəkinməməsi; yaxud Allahın və İblisin yanaşı mövcudluğu. Qədim zamanlardan gələn və "Epikurus paradoksu" adlanan sonuncu problemin David Hume tərəfindən deyilişini yada salaq. Allahın fəvqəlgüdrətli və xeyrxah olması ilə İblisin mövcudluğu bir-birinə uyum. Əgər Allah İblisi məhv etmək istəyir, amma bacarmırsa, deməli O, fəvqəlgüdrətə malik deyil. Əgər Allah İblisi məhv etmək istəmirsə, deməli, O, xeyrxah deyil. Əgər Allah İblisi məhv etmək istəyirsə və bunu bacarırsa, onda niyə İblis mövcuddur? (və ya Allahın mövcudluğu sual altına alınır). "Üç sual" adlı şeirimiz də sanki bu sualla bağlıdır:

Birinci hansı bəxtəvər daddı
Güllərin bihuş edən ətrini?
Gülə nəfəs verənmi yaratdı
Bəşəri içində yeyən kini?
İfadə caiz isə
Kim belə güdrət veribdir İblisə?

Bəzi qədim xristian teoloqlar "Allah bizə nə dost, nə düşməndir" deyirdilər.

Müxtəlif ideologiyalar dinin daşdığı missiyanı, vəzifəni müəyyən dərəcədə əvəz etməyə çalışmışlar. Filosoflar və digər mütəfəkkirlər tərəfindən çox fərziyyələr irəli sürülmüş, cəmiyyət modelləri yaradılmış, ideologiyaya çevrilməyən nəzəriyyələr sadəcə utopiya sayılmışlar. Böyük ihsan toplumunda tətbiqini tapan ideologiya xüsusi-"düzgün" həyat təzi bəyan edir və həmin toplumu qətiyyətlə bu həyat təzinə, əxlaq kodeksinə uyğunlaşmağa çağırır, yəni məcbur edir. Həyata keçirilmiş ideologiyalardan biri (və ən güclüsü) olan Marksizm görə din insanı sosial problemlərdən yayındıran, maddi olan dünyada insanlara xəyali bir inanc sistemi quran ziyankardır, "din xalq üçün tiryəkdir". Kommunist ideologiyalı dövlətlər də, dinlər kimi, onları qəbul etməyənləri, onlara şübhə ilə yanaşanları təqib etmiş, əzmiş, məhv etmişlər. Din kimi Marksizm də əxlaq normaları işləyib hazırlamış, tarixin və insanlığın məqsədini və inkişaf yolunu elan etmiş, bu yolda təşkilati fəaliyyətə xüsusi yer ayırmışdı; kommunist partiyası dini qurumu, kilsəni, xəlifəliyi, Papalığı əvəz etmişdi. Kommunizmi, geniş mənada, bir din kimi təqdim edənlər və; universalığa iddialı bu din digər dinlərlə yola gedə bilməzdi, ona görə də ateizmi öz ideologiyasının təməlinə yerləşdirmişdi.

* * *

Çağdaş cəmiyyətdə insanları birləşdirən və insanlara böyük təsir gücü olan ən böyük, ən geniş vüsət almış fəaliyyət növləri hansılardır? Üç böyük fəaliyyət

şəbəkəsinin varlığı aydındır: təhsil, din və media-əyləncə. Demək olar ki, hər kəs, hər ailə müəyyən şəkildə təhsillə bağlıdır. Hər kəs televiziya, radio, qəzet, jurnal, internet kimi informasiya qaynaqları və əyləncə növlərindən istifadə edir. Allah, peyğəmbər, axirət, dini anlayış, dəyər və ibadətlər hər kəsin həyatında, sözümdə-söhbətində bu və ya digər dərəcədə yer tutur. Bu üç şəbəkə bir-biri ilə də bağlıdır. Yazının və savadlılığın yayılmasında, təhsilin inkişafında din həlledici rol oynamışdır. İslam dünyasında məktəbləşmənin necə getdiyini, mədrəsələrin necə qurulduğunu yada salmaq kifayətdir. Təhsilin dinə təsiri olub, bu təsir indi də var və birqiymətli deyil. Elm şəbəkəsi də nüfuzludur, lakin onun əhatə dairəsi nisbətən kiçikdir. Elm və din arasındakı ziddiyyətlər bir tərəfdən onların fərqli təbiəti və öz problemlərinə yanaşma sistemi ilə bağlıdır, digər tərəfdən isə, bu qarşıdurmaların ən azı bir qismi şəxsi hakimiyyət və dini hakimiyyət uğrunda gedən mübarizədən qaynaqlanmışdır. Dinin siyasət və təhsilə birbaşa nüfuz etməsini dayandıran, dini siyasətdən ayıran Dünyəvilik (sekularlıq) isə 16-17-ci əsrlərdə Qərb dünyasında həddini aşan dini zorakılığa etirazın və həmçinin, elmi-texniki tərəqqinin nəticəsində baş tutdu.

Elm və texnologiya inkişaf etdikcə, sanki dinin təsir dairəsi daralmışdır. Elmin güdrəti insanları heyran etmiş, elmə sitayiş edənlər çoxalmışdır. Allahın və peyğəmbərlərin deyil, elmin güdrətinə inanc gətirənlər üçün elm sanki dini əvəz etmiş, elm özü sanki din rolunu oynamağa başlamışdır. Elmi bilik, idrak adlı fəvqəlgüçə inamı, elmə pərəstişi geniş mənada bir din kimi təsəvvür etmək mümkün və bəzi insanlara da təbii görünə bilər. A. Einşteynin sözləri fikrimizə qanad verir: "Allahın göndərdiyi mələk gəlib bunları [şöhrət, qazanc, fayda məqsədilə elmə gələnləri] elm məbədindən qovsa, məbəd faciəli şəkildə boşalacaq, seyrələcək, amma boş qalmayacaq [...] Mələyin əzizlədiyi və məbəddə qalan insanların əksəriyyəti qəribə, qapalı, tənhadırlar [...] Onları elmə və sənətə gətirən - əzabverici ağırlıq və ümitsiz boşluqla dolu olan gündəlik qayğılardan uzaqlaşmaq istəyidir, öz daim dəyişən tələb və şıltaqlıqlarından uzaqlaşmaq istəyidir [...] Onlar özlərinə sadə və aydın dünya mənzərəsi yaratmaq, yaşadıkları adı dünyanı öz yeni dünyaları ilə əvəz etməyə çalışırlar. Rəssam, şair, nəzəriyyələrlə baş sındıran filosof və təbiətşünas, hərə bir cür, bununla məşğuldur". Lakin, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, elmin əhatə dairəsi din, media-əyləncə və təhsil qədər böyük deyil. Hərçənd ki, təhsil elmin inkişafına birbaşa təsir göstərir, amma bu təsir elmi tərəkürün elliklə qələbəsinə gətirib çıxarmır. Ümumiyyətlə, nəyin az, zəif, nəyin çox, güclü olması mübahisəlidir. Elmi tərəkür dərəcəsinə yüksəlməyən ağıl, rasionel düşüncə, yəqin ki, bu və ya başqa dərəcədə, hamıya xasdır, ilahi olana sitayiş və etiqad isə bir sıra insanlarda zəif və ya yox dərəcəsində ola bilər.

Görünür ki, elm dini əvəz edə bilməyəcək, din yox olan deyil; insanların böyük qisminə inanmaq bilik qazanmaqdan daha asan və maraqlı gəlir, inanmaq elmi-tənqidi düşüncədən daha əlçatan, asan-başa-düşülən və cazibəlidir. Gerçəklikdən xilas üçün xəyal etmək, ümid bəsləmək, gələcəyi öngörmək, proqnozlaşdırmaq istəyir insan. Din bu istəyə çatdıra bilir. Dinlər aradan qalxmadı və həmçinin, "universal din" yaranmadı. Qərarlı inanc sistemində malik çox müxtəlif və inkişaf etmiş mədəni cəmiyyətləri hansısa universal bir din yaratmaqla

Rasional yolla müşahidə-oluna-bilməyən fəvqəlüqdrətə sitayiş üzərində kök atan və vəhylə gəlmiş sayılan dinin bir çox təməl müddəalarını rasional düşüncə ilə dərk etmək cəhdi ciddi problemlərlə üzləşir. Məsələn, İsa ilə bağlı olan hadisələr və Ata, Oğul və Müqəddəs ruhdan ibarət üçlüyün anlaşılması; və ya Allahın heç kimə, heç nəyə bənzəməyən dərkedilməz zəti ilə yanaşı Onun müqəddəs dini kitablarda maddi ünsürlər və insani sifətlərlə təqdim edilməsi, insan kimi hərəkət etməsi (yaradır, nəzarət edir, nəsihət verir, yada salır, sevir, mükafatlandırır, məhkəmə qurur, cəza verir...), xüsusi halda Onun zorakılıqdan çəkinməməsi; yaxud Allahın və İblisin yanaşı mövcudluğu. Qədim zamanlardan gələn və "Epikurus paradoksu" adlanan sonuncu problemin David Hume tərəfindən deyilişini yada salaq. Allahın fəvqəlüqdrətli və xeyrxah olması ilə İblisin mövcudluğu bir-birinə uyum. Əgər Allah İblisi məhv etmək istəyir, amma bacarmırsa, deməli O, fəvqəlüqdrətə malik deyil. Əgər Allah İblisi məhv etmək istəmirsə, deməli, O, xeyrxah deyil. Əgər Allah İblisi məhv etmək istəyirsə və bunu bacarırsa, onda niyə İblis mövcuddur? (və ya Allahın mövcudluğu sual altına alınır). "Üç sual" adlı şeirimiz də sanki bu sualla bağlıdır:

Birinci hansı bəxtəvər daddı
Güllərin bihuş edən ətrini?
Gülə nəfəs verənmi yaratdı
Bəşəri içində yeyən kini?
İfadə caiz isə
Kim belə qüdrət veribdir İblisə?

Bəzi qədim xristian teoloqlar "Allah bizə nə dost, nə düşməndir" deyirdilər.

Müxtəlif ideologiyalar dinin daşdığı missiyanı, vəzifəni müəyyən dərəcədə əvəz etməyə çalışmışlar. Filosoflar və digər mütəfəkkirlər tərəfindən çox fərziyyələr irəli sürülmüş, cəmiyyət modelləri yaradılmış, ideologiyaya çevrilməyən nəzəriyyələr sadəcə utopiya sayılmışlar. Böyük ihsan toplumunda tətbiqini tapan ideologiya xüsusi-"düzgün" həyat təzi bəyan edir və həmin toplumu qətiyyətlə bu həyat təzinə, əxlaq kodeksinə uyğunlaşmağa çağırır, yəni məcbur edir. Həyata keçirilmiş ideologiyalardan biri (və ən güclüsü) olan Marksizm görə din insanı sosial problemlərdən yayındıran, maddi olan dünyada insanlara xəyali bir inanc sistemini quran ziyankardır, "din xalq üçün tiryəkdir". Kommunist ideologiyalı dövlətlər də, dinlər kimi, onları qəbul etməyənləri, onlara şübhə ilə yanaşanları təqib etmiş, əzmış, məhv etmişlər. Din kimi Marksizm də əxlaq normaları işləyib hazırlamış, tarixin və insanlığın məqsədini və inkişaf yolunu elan etmiş, bu yolda təşkilati fəaliyyətə xüsusi yer ayırmışdı; kommunist partiyası dini qurumu, kilsəni, xəlifəliyi, Papalığı əvəz etmişdi. Kommunizmi, geniş mənada, bir din kimi təqdim edənlər və; universalığa iddialı bu din digər dinlərlə yola gedə bilməzdi, ona görə də ateizmi öz ideologiyasının təməlinə yerləşdirmişdi.

* * *

Çağdaş cəmiyyətdə insanları birləşdirən və insanlara böyük təsir gücü olan ən böyük, ən geniş vüsət almış fəaliyyət növləri hansılardır? Üç böyük fəaliyyət

şəbəkəsinin varlığı aydındır: təhsil, din və media-əyləncə. Demək olar ki, hər kəs, hər ailə müəyyən şəkildə təhsillə bağlıdır. Hər kəs televiziya, radio, qəzet, jurnal, internet kimi informasiya qaynaqları və əyləncə növlərindən istifadə edir. Allah, peyğəmbər, axirət, dini anlayış, dəyər və ibadətlər hər kəsin həyatında, sözümdə-söhbətində bu və ya digər dərəcədə yer tutur. Bu üç şəbəkə bir-biri ilə də bağlıdır. Yazının və savadlılığın yayılmasında, təhsilin inkişafında din həlledici rol oynamışdır. İslam dünyasında məktəbləşmənin necə getdiyini, mədrəsələrin necə qurulduğunu yada salmaq kifayətdir. Təhsilin dinə təsiri olub, bu təsir indi də var və birqiymətli deyil. Elm şəbəkəsi də nüfuzludur, lakin onun əhatə dairəsi nisbətən kiçikdir. Elm və din arasındakı ziddiyyətlər bir tərəfdən onların fərqli təbiəti və öz problemlərinə yanaşma sistemi ilə bağlıdır, digər tərəfdən isə, bu qarşıdurmaların ən azı bir qismi şəxsi hakimiyyət və dini hakimiyyət uğrunda gedən mübarizədən qaynaqlanmışdır. Dinin siyasət və təhsilə birbaşa nüfuz etməsini dayandıran, dini siyasətdən ayıran Dünyəvilik (sekularlıq) isə 16-17-ci əsrlərdə Qərb dünyasında həddini aşan dini zorakılığa etirazın və həmçinin, elmi-texniki tərəqqinin nəticəsində baş tutdu.

Elm və texnologiya inkişaf etdikcə, sanki dinin təsir dairəsi daralmışdır. Elmin qüdrəti insanları heyran etmiş, elmə sitayiş edənlər çoxalmışdır. Allahın və peyğəmbərlərin deyil, elmin qüdrətinə inanc gətirənlər üçün elm sanki dini əvəz etmiş, elm özü sanki din rolunu oynamağa başlamışdır. Elmi bilik, idrak adlı fəvqəlüqücə inamı, elmə pərəstişi geniş mənada bir din kimi təsəvvür etmək mümkün və bəzi insanlara da təbii görünə bilər. A. Einşteynin sözləri fikrimizə qanad verir: "Allahın göndərdiyi mələk gəlib bunları [şöhrət, qazanc, fayda məqsədilə elmə gələnləri] elm məbədindən qovsa, məbəd faciəli şəkildə boşalacaq, seyrələcək, amma boş qalmayacaq [...] Mələyin əzizlədiyi və məbəddə qalan insanların əksəriyyəti qəribə, qapalı, tənhadırlar [...] Onları elmə və sənətə gətirən - əzabverici ağırlıq və ümitsiz boşluqla dolu olan gündəlik qayğılardan uzaqlaşmaq istəyidir, öz daim dəyişən tələb və şıltaqlıqlarından uzaqlaşmaq istəyidir [...] Onlar özlərinə sadə və aydın dünya mənzərəsi yaratmaq, yaşadıkları adı dünyanı öz yeni dünyaları ilə əvəz etməyə çalışırlar. Rəssam, şair, nəzəriyyələrlə baş sındıran filosof və təbiətşünas, hərə bir cür, bununla məşğuldur". Lakin, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, elmin əhatə dairəsi din, media-əyləncə və təhsil qədər böyük deyil. Hərçənd ki, təhsil elmin inkişafına birbaşa təsir göstərir, amma bu təsir elmi təfəkkürün elliklə qələbəsinə gətirib çıxarmır. Ümumiyyətlə, nəyin az, zəif, nəyin çox, güclü olması mübahisəlidir. Elmi təfəkkür dərəcəsinə yüksəlməyən ağıl, rasional düşüncə, yəqin ki, bu və ya başqa dərəcədə, hamıya xasdır, ilahi olana sitayiş və etiqad isə bir sıra insanlarda zəif və ya yox dərəcəsində ola bilər.

Görünür ki, elm dini əvəz edə bilməyəcək, din yox olan deyil; insanların böyük qisminə inanmaq bilik qazanmaqdan daha asan və maraqlı gəlir, inanmaq elmi-tənqidi düşüncədən daha əlçatan, asan-başa-düşülən və cazibəlidir. Gerçəklikdən xilas üçün xəyal etmək, ümid bəsləmək, gələcəyi öngörmək, proqnozlaşdırmaq istəyir insan. Din bu istəyə çatdıra bilir. Dinlər aradan qalxmıdı və həmçinin, "universal din" yaranmadı. Qərarlı inanc sistemində malik çox müxtəlif və inkişaf etmiş mədəni cəmiyyətləri hansısa universal bir din yaratmaqla

birləşdirmək fikri utopiyadan başqa bir şey deyil. Bunun əvəzinə ümumbəşəri dəyərlərdən, ədalətdən, humanizmdən danışmaq olar. Əslində universal din rolunu oynamağa əsas namizəd məhz elm ola bilərdi. Elmi təfəkkür, dünyagörüşü insanın formalaşmasında rol oynayır, şəxsin ləyaqət hissində də təsir edir; elm həyat tərzini müəyyən edən mühüm amildir. Lakin elmin sitayiş etdiyi mütləq həqiqətdən kənar da zənginlik və gözəllik var - poeziya, musiqi, incəsənət və bu sırada - möminlərin qəlbində yuva salan inam, fəzilət və ahəng!

Elmi düşüncənin çox əlçatan olmaması və kütləni arxasınca apara bilməməsi elmin dinə çevrilə bilməməsini, "elmi din" in daşıyıcılarının az saylı qalmasını şərtləndirir. Hans-Georg Gadamer elmin daim isbat tələb etməsini onun xoşqınlıqlı (tolerant) olmaması kimi şərh edirdi (xüsusilə dinə, fəlsəfə və dünyagörüşünə qarşı).

Dini təzyiqlərinə çevirmək, siyasiləşdirmək təhlükəli nəticələrə, təməl insan haqları və insan azadlığının ciddi surətdə məhdudlaşdırılmasına gətirib çıxara bilər. Çağdaş dünyanın çox böyük qisminə din dövlətdən ayrılıb. Din əvvəllər ona xas olan siyasi və dövləti idarəetmə funksiyalarını itirib; o, daha cəza aparatı deyil (hərçənd ki, insanda qorxu hissənin olmasını vacib sayır). Din Galileo Galilei (Qaliley) ilə barışdı, lakin Darvini hələ tam qəbul etmək istəmir. Dinin ifrat təəssübkeşləri Əhdi-Ətiq, Quran və bəzi digər müqəddəs kitabları çağdaş elmi nailiyyətləri özündə əks etdirən elmi kitab kimi qələmə verməkdə ısrarlıdırlar. Elm və dinin fərqli sahələr olduğu, elmin əxlaq və mənəviyyat məsələlərində dinə, dinin isə elmi məsələlərdə elmə ehtiram göstərməsi dinlə elm arasında sülhün, əməkdaşlığın əsası ola bilər; monopolist olmaq ətrafdakıların hörmət və rəğbətini qazanmaq işinə xeyir vermir. Bununla yanaşı dinin yaşayacaq, dinə ehtiyac var. Din insanın ümid bəslədiyi inamı və sığınmaq istədiyi fövqəladəni ona bəxş edə bilər, ilahi və müqəddəs olana sitayiş etmək imkanı yaradır. Din möminlərin onların ürəklərindən keçən xoşbəxt sonluğu vəd edir və ora gedən yolu göstərir. Mömin adam varlıq, mövcudluq şübhələrinə qapılmaz, o, rahatdır.

Din sülhə və ədalətə çağırır, zəifə maddi və mənəvi kömək etməyi tövsiyə edir, güclünün zəifə bağışlamasını istəyir, pis əməllərdən çəkindirir, qorxudur, əxlaqı saflaşdırır. Bu çox yaxşıdır. Xüsusilə, iradəsi zəif olan insanlara, yolunu çaşanlara, tövbə etmək istəyənlərə din əlini uzadır, onların ayaq üstə qalmasına kömək edir. Ümidsizlik, tənhalıq və ruh düşkünlüyü olan insanlar əyləncəyə, həzzə, hay-küyə can atırlar, bu halda din sadəliyə, mənəviyyətə, sakitliyə səsləyən alternativ cazibə məkanı kimi ortaya çıxır.

Din ləyaqəti qorumağa, əldə olunan və mümkün olanla qane olmağa çağırır. Din mənəvi həzzi maddiyyətdən daha yüksək saymaqla insanların özlərini xoşbəxt hiss etmələrinə kömək edir – mən bu fikrin tərəfdarları sırasındayam. Dinlər haqqında görüşlər çox müxtəlif olsa da, qardaşlıq, bərabərlik, ədalət və mərhəmət hissələrinin müdafiəsində və davamlılığında dinlərin böyük rolu şəksizdir. Əlbəttə ki, İlahi küdrətə sitayişlə, dini çərçivələrlə, məhdudluqlarla yanaşı din içində insan ləyaqəti, insan əzəməti, insan dühası da unudulmamalıdır. Burada Allaha müraciət edən Məhəmməd İqbal yada düşür:

Məhəmməd də sənin, Cəbrail də sənin,
Quran da sənin
Lakin müəllifi mənəmmi,
sənsənmi bu şirin sözlərin?!

* * *

Azərbaycan oxucularına İranlı müəllif Hüseyn Tövfiqi'nin "Böyük dinlərlə tanışlıq" kitabını təqdim edirik. Əsər öz məzmunu və şərhləri ilə bu sahədə Azərbaycan oxucularına məlum olan kitab və digər qaynaqlardan fərqlənir, onun Azərbaycan türkcəsinə tərcümə üçün seçilməsi də məhz bu xüsusiyyəti ilə bağlıdır.

"Böyük dinlərlə tanışlıq" kitabı həcmcə bir-birinə yaxın və mövzu baxımından təbii ardıcılığa malik dörd hissədən ibarətdir. Birinci hissədə din haqqında ümumi məlumat verilir, qədim dünyanın dinləri və Hindistan, Çin, Yaponiya xalqlarının dinləri haqqında danışılır. İkinci hissə yəhudiliyə, üçüncü xristianlığa və nəhayət, dördüncü hissə İslam və onun digər dinlərlə müqayisəsinə həsr olunmuşdur.

Dini anlayışların tərifləri, dinlərin təsnifatı və ya qruplaşdırılması kimi məsələlər çox müxtəlif təbiətə malik subyektlər haqqında ümumiləşmiş rəy tələb edir və bu, ilk baxışdan göründüyü qədər sadə deyil. Məsələn, müəllif dini mənsubiyyətin hansı əlamətlərə görə müəyyən edilməsi məsələsinə xas olan qeyri-müəyyənliyə diqqət yetirir. Zənnimcə, bu və ya digər dinə mənsub olma bu dinə hansı şəkildə isə inananların və ya möminlərin sayı ilə müəyyən edilmir; bütün insanların dinə inanma dərəcələrini təyin etmək çox ağır iş olardı. Hər hansı dinə mənsub olmanın tərifləri az-çox dəqiq ölçülə bilən "tarixi-mədəni yanaşma" ilə verilə bilər. Məsələn, müsəlman deyəndə tarixən islam mədəniyyətinə aid edilmiş, müsəlman sayılmış xalqın nümayəndələri başa düşülür. Əgər müsəlman sayılan bir kəs rəsmi olaraq başqa dinə keçibsə, o, artıq müsəlmanların deyil, keçdiyi yeni dinin nümayəndələri sırasına hesaba alınır. Həmçinin, tarixi-mədəni baxımdan müsəlman və ya xristian sayılanların heç də hamısı dindar, mömin deyillər, ibadətlə məşğul olmurlar, onların içində ateistlər də var (çox zaman bunu xüsusi bəyan etməyən). Bəzi tədqiqatçılar dünya əhalisinin təqribən beşdə birinin ateist olduğunu iddia edirlər.

Təqdim etdiyimiz kitabda təbiətə sitayişlə bağlı olan ibtidai dinlər və qədim dünyanın dinləri – Misir və Babilistanda, Yunan və Romada, ərəb dünyasında və əlbəttə ki, qədim İran və onun təsirində olan ölkələrdə mövcud olmuş dinlər (Zərdüştlük, Manilik, Məzdəkizm...) diqqətlə və yığcam şəkildə təqdim edilmişdir. Allahlar panteonu, bütperəstlik, xeyir və şərin mübarizəsi kimi prinsiplər üzərində qurulmuş müxtəlif qədim dinlərin öyrənilməsi bəşər tarixinin mühüm hissəsini təşkil edir.

Qədim dünyanın Hindistan, Çin, Yaponiya kimi böyük xalqlarının və onların təsir dairəsində yaşayan xalqlarının dinləri fəlsəfi dinlər, fəlsəfi təbiətli dünyagörüşü kimi təqdim oluna bilər. Kitabın Hindistan dinlərinə aid hissəsini oxuyarkən dil, tarix, din, çağdaş həyat və mədəniyyət baxımından çox rəngarəng, hər çalara malik Hindistana növbəti bir səfərdə yazılmış bir miniatür (və onu oxucular üçün şərh edən cümlə) yadıma düşdü:

